

Məryəm Ümman

Gəncə şəhəri, Ə.Cavad adına 2-li tam orta məktəb

m.allahmanli@mail.ru

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin təxminən beş yüz ilə yaxındır ki, yazılır, yozulur, müxtəlif istiqamətli təhlillərin problemnə çevrilir. Ancaq yenə də sözə, təhlillərə ehtiyac doğurur. Yeni-yeni istiqamətlərin, araşdırmaların mövzusu olaraq sistemli yanaşmalarda sirrinin açılmasına imkan yaradır. M.Füzuli irsinə olan maraq öz dövründən daim artan istiqamətdə getmişdir. Şairin sağlığında və ondan sonrakı dövrlərdə yaşamış təzkirəçilər, alimlər, ədəbiyyat adamları Qəstimonlu Lətif, Əhdi Bağdadi, Sam Mirzə, Sadiq bəy Əfşar, Riyazi ədəbiyyatşünas alimlər Məhəmməd Cəlal, Əbuziya Tofiq, M.F.Köprülüzadə, Ə.Gölpinarlı, Ə.Qaraxan, H.Mazıoğlu, Hammer, Hartman, Gibb, A.Krımski, A.Sur, F.Köçərli, İ.Hikmət, H.Araslı, M.Cəlal, M.Quluzadə, S.Əliyev və başqaları böyük şairin yaradıcılığına xüsusi həssaslıqla yanaşmış və onu müxtəlif kontekstlərdə təhlilə gətirmişlər. Avropa alimi Gibb onu “qəlb şairi” kimi səciyyələndirməklə şeirlərinin mətn simmetriyası, yüksək sənət intelleksiyası nümayiş etdirməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər. XVI əsr, M.Füzuli, klassik ədəbiyyat, qəzəl, qəsidə, rübai və s.

Summary

The famous Azerbaijani poet Muhammad Fuzulin has been written and interpreted for almost five hundred years and has become a problem of various analyzes. However, it still calls for words and analysis. As a subject of new directions and researches, it makes possible to reveal the secrets of systematic approaches. Interest in the heritage of M. Fuzuli has been constantly increasing since his time. Tazkira scholars, scholars, literary figures who lived during the poet's lifetime and later: Gastimonlu Latifi, Ahdi Baghdadi, Sam Mirza, Sadiq Bey Afshar, Mathematical literature scholars Muhammad Jalal, Abuziya Tofiq, M.F. Köprülüzade, A. Golpinarli, A. Garakhan, H. Mazıoğlu, Hammer, Hartman, Gibb, A. Krymski, A. Sur, F. Kocharli, I. Hikmet, H. Arasli, M. Jalal, M. Guluzade, S. Aliyev and others have approached the work of the great poet with special sensitivity and analyzed it in different contexts. they

brought The European scientist Gibb characterized him as a "poet of the heart" and paid special attention to the fact that his poems show textual symmetry and high artistic intelligence.

Key words. XVI century, M. Fuzuli, classical literature, ghazal, ode, rubai, etc.

Azərbaycan poeziyasının Füzuli yüksəkliyi. Şairin ayrı-ayrı poetik örnəklərində müxtəlif məqamlarda bu möhtəşəmliyin əlçatmazlığını və ecazkarlığını vurğulayırdı. "Ənisül-qəlb"də "mənim könlüm sədəfdir, sözlərimdir dürri-qəltanı, dənizdir elmim, allah feyzidir neysan baranı" (8, 183) deyərək söz, sənət kəhkəşanında hansı ucalıqda durduğuna diqqət yetirirdi.

Böyük türkoloq alim B.Çobanzadə XVI yüzillik ədəbiyyatı kontekstində məsələyə yanaşaraq vurğulayırdı ki, "XVI əsrdəki Azərbaycan türk ədəbiyyatının bədii yüksəkliyi, vertikalı Füzuli ilə ölçülərsə, dil və yaradıcılıq ünsürləri vasitəsilə və içərisinə də aldığı bədii və lisani komponentlərin genişliyi və horizontal meyarı Xətai ilə təmsil olunur.

XVI miladi əsrdən sonra Füzulinin açdığı cərəyan ilə Xətainin başladığı cərəyan gah birləşərək, gah bir-birinin üstündə yerləşərək, hər halda eyni feodal ədəbiyyatı çərçivəsi daxilində inkişaf etmişdir" (4, s. 332). Buraya on altıncı yüzilliyin zənginliyi və ədəbi axarın müəyyənləşdirdiyi qan daşıyan damarlar səviyyəsində Dirili Qurbanini də əlavə etməyin gərəyi yaranır. Bütünlükdə tarixi-mədəni prosesin çeşidli və çoxqatlı zənginliyində sonrakı ədəbi-mədəni proses üçün əsasə çevrilməklə həm də istiqamətverici funksiyada görünür. Füzuli milli özünüdərkən və oyanışın nümunəsi olaraq özünü bütün parametrlərdə zühur etdirmək düşüncəsi ilə bədii sözün sonsuz imkanlarından çıxış etməklə etnik kimliyi nümayiş etdirdi. "Bu dövr biri digərindən fərqlənən, zirvələri fəth edən Füzuli, Xətai, Qurbani kimi böyük söz ustaları yetirdi.

Füzuli klassik şeirin bayrağını uca göylərə qaldırdı. Xətai böyük əqidə yolunda qılınc ilə sözü məharətlə birləşdirdi. Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və daha böyük axara yönəltdi" (9, s. 3). Söz, sənət korifeylərinin toplaşdığı bu əsr öz zənginliyi və açdığı yeni axarla sonrakı dövrlərə işıq tutur. Bağdad ədəbi mühiti özünün zənginlik axarı və ədəbi-mədəni mühit formalaşdırma təsəvvürü baxımından "övləyi çırağı" olaraq geniş şəkildə təhlillərə şərait yaradır.

M.Füzuli yaradıcılığının bədii estetik məzmunu və fəlsəfi mahiyyəti əski təsəvvürdən, mif yaddaşından, sözün ilahi simmetriyasının dərkindən çoxqatlı mahiyyətinə qədər olanların açımına bağlanır. Yüz illəri əhatələyən bu düşüncə təkcə şairin yaşadığı zaman çərçivəsində olanlara və ondan sonrakı dövrlərin bədii-estetik düşüncəsinə (həm də qavramına) bağlanmır. Onun magik və platonik qatı özünəqədərki yüzillikləri də əhatələmək funksiyası ilə diqqət önünə gəlir. Özünüdərk səviyyəsində ədəbi-mədəni, bədii-estetik axarın polifonik palitrasına diqqət yetirən şair "aləmi-izlətin yeganəsiyəm, Qafdan-Qafa yox mənə həmtay" (7, s. 155) deməklə müasirlərinə və gələcəyə kimliyini ünvanlayırdı. Şairin bədii-estetik və fəlsəfi düşüncəsinin dərkini ilk öncə özünün dediklərindən başlanğıcını götürür.

"Musa kəlamlı şair". "Musa kəlamlı şair" kimi sözdən bir ecazkarlıqlar yaradan sənətkar qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, müxəmməsləri, müstəzadları, nəsri, poemaları, məktubları və s. ilə sözün ucalığı və əndazəsi timsalında özünü açma və təqdimə köklənir. "Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni, surəti halım görən surət xəyal eylər məni" deyiminin bədii-estetik qatı, fəlsəfi məzmunu bütün aspektləri ilə Füzuli heyretini, onun söz kəhkəşanının ecazkarlıq məramını şərtləndirir və bu ecazkarlıq miqyasında bir heyret etməni sərgiləyir. Heyrətin bu səviyyəsi ancaq və ancaq vurğunluğu, eşq və vəhdət məzhəbi səviyyəsində olanların spesifikasına və onun ucu-bucağı görünməyən mənə və məzmun qatına bağlanır. M.C.Cəfərov "Füzuli düşünür" monoqrafiyasında yazır: "Füzulidən sonra dörd yüz ildir ki, Azərbaycan şeiri tərəqqi edir, yeni fikirlər, bədii ifadələrlə zənginləşir. Lakin Füzuli şeiri köhnəlmir, öz təzəliyini, tərəvətini itirmir. Hər hansı dövrdə olursa olsun Azərbaycan şeirini Füzulisiz təsəvvür etmək mümkün deyil" (3, s. 3). Dorudan da, M.Füzulinin zənginliyi Azərbaycan, fars, ərəb dillərində yazdığı lirikaya, lirik şeirlər divanına, qəsidələr divanına, "Bəngü Badə", "Yeddi cam", "Leyli və Məcnun", "Səhbətül əsmar" poemalarına, "Şikayətnamə"sinə və digər məktublarına, "Səhhət və Mərz", "Rindü Zahid" adlı farsca yazılmış alleqorik, ictimai-fəlsəfi məzmunlu nəsr əsərlərinə, "Hədiqətüs-süəda" kimi türkcə yazılmış nəsr nümunəsinə, "Hədisi ərəbəin tərcüməsi"nə, "Mətləül etiqad" kimi ərəbcə yazılmış elmi-fəlsəfi əsərinin sərgilədiyi təsəvvürə və zənginliyə bağlanır.

Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd (6, s. 40).

Bidərdlik və dərđməndlik hüdudlarında sərgilənən mənzərə bütün spektrləri ilə ney timsalında ümumiləşdirilir. Daha doğrusu, neyin Şərq təsəvvüründə olan funksiyası və sərgilədiyi məzmun öz mifoloji, əfsanəvi qatı ilə çox-çox əski inamlara, haqqında olan söyləmələrə bağlanır və onun təsəvvüf timsalında ortaya qoyduğu məzmun da eyni arxaiklikdən öz başlanğıcını götürməklə şair və ney timsalında olanların naləsinə dayanır.

Neyin naləsi və şairin onunla özü arasında bağlantılar görməsi və bunun belə nalə qoparmasının mahiyyətinə dayanan məsələlər əvvəldən axıra qədər sənətkarın ruhunun səsi olaraq özünü nümayiş etdirir. “Nə yanar mənə atəşi-dildən özgə, nə açar qapıb badi-səbadan qeyri” deyən şair özü timsalında tənhalığını, biganəlik və kimsəsizlik, təklik səviyyəsində qarşılaşdığı duyğusalılığı diqqət önünə gətirir.

Pərişanhalın oldum, sormadın hali-pərişanımı,
Ğəmindən dərđə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım. (6, s. 120).

Hər bir nümunə ilə orijinallığı təqdim edə bilmək imkanları baxımından diqqət önünə gələn sənətkar bir üslub yaradıcısı, sözün poetik siqləti səviyyəsində bədii-estetik zövq formalaşdırma bilmək və onu nümunəyə çevirmək gücü ilə özünü göstərir. Dərđə düşmə və dərđə əlac etmə kontekstində sıralanan bu özünəməxsus müraciətlərin orijinallıqla mətnə gətirilməsi baxımından da spesifikləşir. Füzulışünas alim Firuz Sadıqzadə vurğulayır ki, “Füzulinin bədii dühası məhəbbət lirikasında daha parlaq şəkildə özünü göstərir. Bu da təbiidir, çünki Füzuli qəlb şairidir. O, şeiri “könlü xəzinəsinin gövhəri” adlandırır.

Şərqin qüdrətli sənətkarlarından sonra Füzulinin qəzəl yazması, “nazik nəzm” – lirik şeirdə nə tək müvəffəq olması, bu sənət cüründə çoxlarını üstələyib qələbə qazanması ədəbiyyat tarixi üçün nadir hadisə idi” (10, s. 7-8). M.Füzuli bütün tərəfləri ilə xalqın zənginlik və ucalıq nişanəsi olaraq əsrləri-əslərə calayır.

Kimsə bilməz kim, nə nisbət yardan ayrılmışam,
Bir qədi şümşadə gülrüxsardan ayrılmışam. (6, s. 126).

M.Füzulinin qüdrəti onun sözü, sözə nizam vermənin ümumi prinsiplərinə, bədii kamilliyin mümkünlüyü timsalında nümunə olmaya dayanır. Eşq fəlsəfəsi “kim nə miqdar olsa eylər ol miqdar söz” düşüncəsinin sərhədləri daxilində özünü təzhür etdirmək simpatiyası ilə spesifikləşir. Yuxarıdakı misralarda şairin həyacanı və harayı eyni xətdə biri-digərini tamamlamaqla və “vay, yüz min vay” müstəvisində baş verənlərin səbəb və nəticəsinə bağlanır.

Füzulinin rəngarəng mövzularda yazdığı nümunələr bütünlükdə həyat reallığı ilə şairin duyğusal düşüncələri arasında özünün ifadəsini tapır. “Tapmadıq bir iz ruzigar əhlində biz” deyən şair dünyanın vəfasızlığı timsalında məsələyə yanaşmaqla onun gəliş-gedişlərində baş verən olacaqlar timsalında “bu vəfasız dəhrdə biz dərđə olduq mübtəla” deməklə məsələnin mahiyyətinə diqqəti yönəldir və canlandırma üsulları ilə orijinal bir örnəyi yaddaş nümunəsinə çevirir. Məktubları, qəsidələri, qitələri, mürəbbələri, müxəmməsləri, müsəddəsləri, eləcə də süjetli əsərləri bütün məzmunu ilə Füzuli böyüklüyünü təqdimə yüklənir. Şairin məfkurə genişliyində tək cə istedadını deyil, həm də o istedadın təzahür formalarını bir bütöv olaraq təqdimə yüklənir. Nəsihtləri və ictimai mühitin problemlərinə yönəlmiş bədii nümunələri də bu zənginliyin mühüm tərəfidir.

Ey müəllim, aləti-təzvirdir əşrərə elm,
Qılma əhli-məkrə təlimi-maarif zinhar. (5, s. 375).

M.Füzulinin ədəbi irsi zənginlik qatı mövzu mündəricəsi, ifadə üsullarının özünəməxsusluğu, çeşidli həyat həqiqətlərinin polifonik axarı ilə sənətkarın ideallarını, bədii-estetik düşüncəsini, fəlsəfi baxışlarının reallıq müstəvisində hansı əlçatmazlığı işarələdiyini aydınlaşdırır.

Nəticə

XVI əsr özünün məktəb səviyyəsində əlçatmazlığını və türk, eləcə də Şərq şeir ənənəsinin uğurlarını və ümumi axarını daha çox Füzuli istedadı ilə təzahür etdirir. Qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, poemaları, alleqorik səpkili əsərləri, məktubları, ərəb, fars, Azərbaycan dilində yaratdıqları hamısı şairin istedadını, özündən sonrakı ədəbiyyata təsir baxımından oynadığı funksional rolu aydınlaşdırır. Bütün bunlar dövr və mühit müstəvisində poeziyasının zənginləşmə axarının meyar və prinsiplərini, yüzilliklər boyu M.Füzuli sənətinə artan marağın mahiyyətini və nümunə olmanın spesifikasını şərtləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Allahmanlı M. Klassiklər, yenə də klassiklər. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 256 s.
2. Araslı H.Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər nəşriyyatı, 1958, 312 s.
3. Cəfərov M.C. Füzuli düşünür. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı, 1959, 236 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I c., 2007, 336 s.
5. Füzuli M. Əsərləri. Beş cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1958, 466 s.
6. Füzuli M. Əsərləri. Beş cildə, III c., Bakı: Azərnəşr, 1958, 466 s.
7. Füzuli M. Əsərləri. Beş cildə, IV c., Bakı: Azərnəşr, 1961, 392 s.
8. Füzuli M. Heyrət, ey büt. Bakı: Gənclik, 1989, 224 s.
9. Kazımov Q. Ulu zirvə: haqq aşiqi, el şairi Dirili Qurban – Qurbani. Qurbani. Bakı: Bakı Universiteti, 1990, 280 s.
10. Sadıqzadə F. Füzulinin gözəllik ideali. Füzuli M. Əsərləri. Beş cildə, III c., Bakı: Azərnəşr, 1958, s. 3-18.